

MUHAMMED
MUSTAFA EL-AZAMÎ

——
HAYATI - FİKİRLERİ - KATKILARI

İBN HALDUN
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Muhammed Mustafa el-Azami
Hayatı - Fikirleri - Katkıları

Editörler: Prof. Dr. Bilal AYBAKAN

Arş. Gör. Abdüssamet SARIKAYA

Yayın Yönetmeni: Savaş C. TALİ

Miraç GÜNDÜZ

Kapak&Mizanpaj: Duran AYDOS

ISBN: 978-605-80752-5-2

1. Baskı: İstanbul/2019

Baskı&Cilt: Step Ajans Matbaa Ltd. Şti.

Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11 Bağcılar/İstanbul

Tel: 0212 446 88 46 - Sertifika No:12266

İbn Haldun
Üniversitesi Yayınları:

Ulubatlı Hasan Cd. No: 2 34494

Başakşehir/İstanbul

Tel: 0212 692 0212

İbn Haldun Üniversitesi Yayınları
bir İbn Haldun Üniversitesi
departmanıdır.

Muhammed Mustafa el-Azami Hayatı - Fikirleri - Katkıları ; editörler Prof. Dr.
Bilal AYBAKAN - Arş. Gör. Abdüssamet SARIKAYA. -- İstanbul : İbn Haldun
Üniversitesi, 2019.

XI, 672 s. ; 24 cm.

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978-605-80752-5-2.

İÇİNDEKİLER

Takdim	11
Selamlama	15
19.....	الكلمة العلمية الافتتاحية

1. Bölüm: Hayatı ve İlmî Kişiliği

At Home and on the Road with Father	29
Hint Altkütası Âlimlerinin Hadis İlimine Katkıları: Mustafa el-Azami Örneği	50
Hint Diyarında Hadis	50
el-Azami'nin Hadis İlimine Hizmetleri.....	53
İlmî ve Akademik Çalışmaları.....	54
Tahkik ve Neşir Çalışmaları	56
Bilgisayar'ın Hadis İliminin Hizmetinde kullanılması.....	56
Tedrisât ve Eğitim Hizmetleri.....	57
Mezhebi ve Fikrî Temâyülü.....	57
Sonuç.....	58
Kaynakça	59
Sheikh al-Azami's Pioneering Work on Qur'an and Hadith-Bringing Them into the Digital Era	60
The Beginning	60
The Early Days	61
The First Mini-computer HP1000.....	64
King Faisal Award.....	65
The Second Mini-computer HP3000.....	67
A New Challenge.....	69
Hadith Library in CD-ROM.....	71
Hadith Translation Project.....	73
Serving Qur'an	75
Conclusion	77

Bu eserin tüm yayın hakları, yayınevi ile anlaşmalı olarak yazarına aittir. Eleştirel makale ve dergilerde yapılacak kısa alıntılar dışında, bu kitabın tamamı veya bir kısmı, yayıncının izni olmadan yayınlanamaz. ©

78	الدكتور محمد مصطفى الأعظمي خصائص شخصيته وجهوده في الدراسات الحديثية وتصحيح بعض ما نسب إليه من الأوهام.....
78	المبحث الأول: أهم جوانب حياته الذاتية والعلمية ونبذة من أحوال العلماء المعاصرين فيه.....
86	المبحث الثاني: أهم العوامل المؤثرة في تكوين شخصيته العلمية وبعض أبرز خصائصها.....
90	المبحث الثالث: جهوده العلمية في مجال الحديث النبوي من التأليف والتحقيق وبعض ما ضردت به من الخصائص.....

2. Bölüm: Hadis İlmine Katkıları

109	جُهودُ المُحدِّثينَ في تدوينِ السنَّةِ النَّبَوِيَّةِ الدُّكُورُ مُحَمَّدُ مُصْطَفَى الْأَعْظَمِيُّ أُمُودًا.....
112	البَابُ الْأَوَّلُ السَّنَةُ النَّبَوِيَّةُ فِي عَصْرِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ.....
114	الفصل الأول عوامل ذاتية متعلقة بالنبي ﷺ.....
117	الفصل الثاني عوامل حفزت همم الصحابة الكرام على الإقبال الشديد إلى السنَّة الشريفة وممارستها وتبليغها.....
125	البَابُ الثَّانِي السَّنَةُ النَّبَوِيَّةُ فِي عَصْرِ الصَّحَابَةِ الْكِرَامِ.....
127	الفصل الأول تأسيس مراكز السنَّة النَّبَوِيَّةِ فِي الْأَمْصَارِ.....
136	الفصل الثاني معالم خدمة الصحابة الكرام للسنَّة النَّبَوِيَّةِ.....
137	البَابُ الثَّالِثُ كِتَابَةُ الصَّحَابَةِ لِلسَّنَةِ النَّبَوِيَّةِ وَتَدْوِينُهَا.....
161	الفصل الأول أحاديث النبي عن كِتَابَةِ السَّنَةِ.....
166	الفصل الثاني أحاديث تدلُّ على إباحة الكِتَابَةِ.....
168	الفصل الثالث تَمَازُجٌ مِنْ صُحُفِ بَعْضِ الصَّحَابَةِ.....
175	البَابُ الرَّابِعُ السَّنَةُ النَّبَوِيَّةُ فِي عَهْدِ التَّابِعِينَ.....
194	البَابُ الْخَامِسُ السَّنَةُ النَّبَوِيَّةُ فِي عَهْدِ صِغَارِ التَّابِعِينَ وَأَتَابِعِهِمْ.....
219	الخاتمة.....
220	المصادر والمراجع.....

İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-Azami'nin Menhecûn-Nakd Örneği.....	225
Cerh-Ta'dil Metodlarının Hadis Rivâyetinin Gelişimiyle İlgisi.....	228
Muâraza Sisteminin Adâleti Tespite Etkisi.....	232

Mustafa el-Azami'nin Hadis İlmine Katkıları Bağlamında; "Studies in Hadith Methodology And Literature" Kitabının Tanıtımı ve Tahlili.....	237
Kitabın Tanıtımı ve Değerlendirilmesi.....	239
Giriş Bölümü.....	239
Birinci Kısım.....	239
Birinci Bölüm: Hadisin Manası, Kavramlar ve Otoritesi.....	240
Hiz. Peygamber'in (sav) Dindeki Yeri.....	240
İkinci Bölüm: Hiz. Peygamber ve Hadis Eğitimi, Öğretimi ve Yaygınlaştırılması.....	241
Üçüncü Bölüm: Hadis Tahammül (Taşımaya) Yöntemleri.....	242
Dördüncü Bölüm: Hadislerin Yazılması.....	243
Beşinci Bölüm: İsnad Sistemi.....	243
Altıncı Bölüm: Hadis (Metin) Tenkidi: Tarih ve Metodoloji.....	246
Yedinci Bölüm: Ulemânın Râvi Tasnifi ve Bunun Hadislerin Tasnifine Etkisi.....	247
Sekizinci Bölüm: Hadis Uydurma: Sebepleri ve Vasıtaları.....	248

Hadis Edebiyatı.....	249
Sonuç.....	251
Mustafa el-Azami'nin Hadis Çalışmalarını Farklı Kılan Neydi?.....	253
Küçük Detaylardan Büyük Meselelere: Verimli Kaynak Kullanımı.....	253
Doğru Kaynağa Gitmek.....	255
Muâraza.....	255
İlk Dönem Hadis Rivâyeti ve Öğrenimi.....	256
Musanniflerin İktibas Metotları.....	257
Son Söz.....	258

3. Bölüm: Tahkik Çalışmaları

261	الأستاذ محمد مصطفى الأعظمي محققاً.....
261	مقدمة في توظيف التحقيق في المسيرة العلمية للأستاذ الأعظمي.....
264	أولاً: تحقيق «نسخة سهيل بن أبي صالح عن أبيه عن أبي هريرة» للأستاذ الأعظمي.....
272	ثانياً: تحقيق سنن ابن ماجه للأستاذ الأعظمي.....
279	خاتمة.....
287	المصادر والمراجع.....
288	تحقيق الدكتور مصطفى الأعظمي لكتاب صحيح ابن خزيمة، دراسة نقدية.....
288	الكلمة الأولى: حول التحقيق ومعناه اللغوي والاصطلاحي، وبيان قسبي التحقيق.....
289	الكلمة الثانية: حول الإمام ابن خزيمة، ونبذة مختصرة عن صحيحه.....
295	الدكتور محمد مصطفى الأعظمي محققاً، دراسة نقدية في تحقيقه «موطأ الإمام مالك».....
295	المبحث الأول: النسخ الخطية التي اعتمد عليها في تحقيقه، مقارنة بغيره من تحقيقات الكتاب.....
304	المبحث الثاني: تقويم منبج التحقيق الذي سلكه في عمله.....
311	المبحث الثالث: دراسته للنص المحقق (مقدمة التحقيق).....
321	المصادر والمراجع.....

4. Bölüm: Kutsal Kitapların Metinleşme Süreci

Oryantalistlerin Mushaf Tarihine Yaklaşımlarında Dikkat Çeken Kırılma.....	327
Oryantalizmin Son Yüz Yılı.....	331
el-Azami'nin Eserinde Yahudi Kutsal Kitabının Tedvini ve Tevratın Tahrifi.....	339
Yahudi Kutsal Kitabı (Tanah) Hakkında Temel Bilgiler.....	341
Yahudi Kutsal Kitabının adı, bölümleri ve sayısı.....	341
Eski Ahid'in dili.....	342
Eski Ahid'in İbrance Metninin (Masoretik metin) Tarihi.....	343
Sâmirice Tevrat.....	344
Şifahi Tora/Mişna ve Talmud.....	344
Yahudiliğin İlk Dönem Tarihi ve Yahudi Şeriatı.....	345

Hz. Yakup'tan Hz. Süleymana Kadar.....	345
İsrail Krallığı.....	346
Yahûda Krallığı.....	348
Babil Sürgünü.....	350
Mabedin Tekrar Yapılışı.....	350
Eski Ahit ve Tahrifi.....	350
Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat'ın Tarihi.....	351
Bilimsel Araştırmalara Göre Tevratın Kaynakları.....	353
Sonuç.....	356
el-Azami'nin Kur'an Tarihi Çalışmalarına Katkıları.....	357
el-Azami'nin Kitabı Yazma Amacı.....	359
Metafizik Olayları Makul Ölçüler İçerisinde İfade Etmesi.....	366
Salt Akademik Değil, Canlı, İkna Edici ve Anlaşılır Bir Üslup Kullanması.....	366
Oryantalist İddiaları Mantık Kuralları Çerçevesinde Reddetmesi.....	367
Kur'an'daki Çarpıtmaları Kanıtlama Gerekisini.....	376
Kur'an'ın Cem'inin Oryantalist Eleştirisi.....	377
İslam'ın Yabancı Tabirlere Dönüştürülmesi.....	377
Oryantalistlerin Kendine Mal etmekle İlgili Suçlamaları.....	378
Kur'an'ın Maksatlı Çarpıtılması.....	378
Puın ve San'a Fragmanları.....	378
Sonuç.....	384
el-Azami'nin Müsteşriklere Yaklaşımı:	
Dinler ve Kültürler Arası Yöntem Farkları ve Kullanımları.....	388

5. Bölüm: Batıdaki Hadis Algısı ve el-Azami'nin İtirazları

Mustafa el-Azami'nin Oryantalistik Kur'an-Hadis Literatüründeki Algısı (ve Etkisi).....	399
Mustafa el-Azami'nin Çalışmalarının Yeri ve Önemi.....	401
el-Azami'nin Çalışmalarının Oryantalistik Kur'an-Hadis Literatüründeki Algısı (ve Katkısı).....	407
Sonuç.....	409
411.....	معالم الدكتور محمد مصطفى الأعظمي في الرد على مطاعن المستشرقين حول السنة.....
411.....	مقدمة.....
412.....	المعلم الأول: عدم استناد المستشرقين إلى دليل، ومعارضة دعواهم للأدلة الملبوسة.....
413.....	المعلم الثاني: عدم استعانتهم بالنصوص بمجموعة.....
414.....	المعلم الثالث: مخالفة النصوص لدعواهم.....
414.....	المعلم الرابع: تصور خاطئ للتاريخ الثقافي.....
415.....	المعلم الخامس: اعتماد غولتسير على كتاب مؤلف مجهول وكتب الشيعة لتصوره عن النشاط الثقافي في العصر الأموي.....
415.....	المعلم السادس: توسيع غولتسير جزئية وتعميمها وعدم انسجام النصوص مع استنتاجه غير الحوى.....

416.....	المعلم السابع: دعوى لا يوافقها الواقع.....
416.....	المعلم الثامن: دعوى تخالفها الحقائق التاريخية.....
417.....	المعلم التاسع: سوء اختيار المستشرقين مواد لدراسة الأسانيد.....
419.....	المعلم العاشر: أكبر جزء من أسانيد الأحاديث اعتباطي وانتقاء شاخت الأحاديث الضعيفة وإنشاء نظريته في ضوءها.....
420.....	المعلم الحادي عشر: استغلاله خطأ مطبعياً.....
421.....	المعلم الثاني عشر: الظن الخاطئ وتخيّنات من نسج الخيال.....
423.....	المعلم الثالث عشر: نظرية النمو العكسي.....
427.....	المعلم الرابع عشر: استخفاف بقطرة الإنسانية.....
428.....	المعلم الخامس عشر: عدم انتخاب المستشرقين لدراسة ظاهرة الإسناد المجال المناسب.....
428.....	المعلم السادس عشر: ردُّ الأمثلة على نظرية شاخت بخصوص ظاهرة الإسناد.....
429.....	المعلم السابع عشر: مناقشته نفسه وشهادة الواقع لخطئه.....
429.....	المعلم الثامن عشر: مخالفته للطبائع البشرية.....
430.....	المعلم التاسع عشر: مخالفة التاريخ.....
432.....	العشرون: مناقضة العقل والمنطق.....
433.....	المعلم الواحد والعشرون: الجواب الإلزامي.....
433.....	المعلم الثاني والعشرون: الخطأ في الفهم.....
434.....	المعلم الثالث والعشرون: عدم معرفتهم مفهوم مصطلحات حدثنا وأخبرنا.....
435.....	المعلم الرابع والعشرون: عدم استيعابهم مفهوم الحديث، ومفهوم عدِّ الأحاديث.....
437.....	خلاصة البحث.....
438.....	التوصيات.....
439.....	المصادر والمراجع.....

Muhammed Mustafa el-Azami'nin Müşterek Râvi Teorisine Yaklaşımı.....	441
Tarihçe.....	441
Amaç ve Yöntem.....	442
Muhteva.....	443
Üslup.....	444
Yansımalar.....	445
Mustafa el-Azami'nin Oryantalistlerin Hadislerle İlgili Temel İddialarına Yöneltilmiş Tenkitlerin Değerlendirmesi ve Batı'daki İzdüşümü.....	448
Muhammed Mustafa el-Azami'nin On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence'ı Hakkında Batı'da Yapılmış Değerlendirmeler.....	449
Bir Tenkidin Tenkidi: el-Azami'nin Schacht'a Yönelik Tenkitlerinin Değerlendirmesi.....	454
Sonuç: Oryantalizm Tenkidinin Asıl Muhatapları.....	458

6. Bölüm: Batıdaki Hadis Algısı ve el-Azami'nin İtirazları-2

463.....	الإمام البخاري ومرسلات الموطأ، دراسة تعزيزية لنقد الأعظمي نظرية شاخت في النمو العكسي للأسانيد.....	
465.....	المبحث الأول: المناقشة النظرية.....	
470.....	المبحث الثاني: الدراسة التطبيقية.....	
526.....	الخاتمة والتأنيح.....	
527.....	المصادر والمراجع.....	
532.....	الدكتور مصطفى الأعظمي ونقده لجوزيف شاخت.....	
535.....	التعصب.....	
536.....	التشكيك في الأسانيد.....	
537.....	دراسة انتقائية.....	
538.....	التعسف.....	
542.....	تعميمه.....	
544.....	منهج نقد آراء المستشرقين في السنة النبوية، دراسة استقرائية في كتابات الدكتور محمد مصطفى الأعظمي.....	
545.....	المقدمة.....	
548.....	المطلب الأول: التعريف بالدكتور محمد مصطفى الأعظمي وجهوده العلمية.....	
559.....	المطلب الثاني: معالم منهج نقد كتابات المستشرقين في السنة.....	
575.....	الخاتمة.....	

Muvatta'ın Telifine Yönelik Oryantalist İddialara Muhammed Mustafa

el-Azami'nin Yaklaşımı.....	577
Şarkiyât Literatüründe Muvatta'ın Teşekkül Süreci Bağlamında	
Referans Kaynak Olarak Norman Calder'in Eseri.....	578
Muhammed Mustafa el-Azami'nin Calder'in Muvatta' Tarihlendirmesine Yönelik Eleştirileri.....	580
Sonuç.....	585
Kaynakça.....	586
Ekler.....	588

7. Bölüm: Fıkhın Menşei Sorunu ve Batı Akademyası

al-Azami's Contribution to the Field of <i>Hadith Studies</i> in Light of Modern	
Western Scholarship.....	595
The Conventional Position of Western Academia.....	596
Relevance of the Research.....	597
The Contribution of al-Azami to <i>Hadith Studies</i>	597
The Distinguishing Features of al-Azami.....	598

Educational Background.....	598
Methodology.....	599
Extensive Use of Examples.....	600
How al-Azami's Contributions Were Received By Others.....	601
Hadith Studies after al-Azami: Traditional Islamic Scholarship.....	602
Hadith Studies after al-Azami: Western Academia.....	603
Evaluation of al-Azami's Work.....	605
al-Azami's Critique of Schacht's Theories.....	606
Fundamental Flaws in Methodology.....	607
False Assumptions and Misunderstandings.....	609
al-Azami's Influence on the 'Schachtian Discourse'.....	610
Potential Limitations: Chaudri on Insufficient Reliability.....	612
Potential Limitations: A Perceived Lack of Objectivity.....	613
Conclusion.....	614
Bibliography.....	616

Batı'da el-Azami'nin Eleştirilerine Karşı Takınılan Tavrın Tahlili.....	621
Kaynakça.....	638

Schacht ve el-Azami'nin Amel-i Ehl-i Medine'ye Yaklaşımı.....	641
Amel-i Ehl-i Medine'nin Tanımı, Kısımları ve Hüccet Değeri.....	641
Schacht'in Amel-i Ehl-i Medine'ye Yaklaşımı.....	644
Mustafa el-Azami'nin Schacht'in Yaklaşımına Eleştirileri.....	648
Kaynakça.....	651

Schacht ve el-Azami'nin Fıkhın Menşeiine Yaklaşımı.....	652
---	-----

Danışma Kurulu.....	661
---------------------	-----

مصنف عبد الرزاق، بتحقيق حبيب الرحمن الأعظمي، المكتب الإسلامي في بيروت .

المصنف لابن أبي شيبة، مكتبة الرشد - الرياض .

المعجم الكبير، للطبراني، تحقيق حمدي السلفي، وزارة الأوقاف في بغداد .

المعرفة والتاريخ، ليعقوب بن سفيان، تحقيق أستاذنا الدكتور أكرم العمري، مؤسسة الرسالة، بيروت .

İSNÂDIN YAPISINI KAVRAMAK: MUSTAFA EL-AZAMÎ'NİN MENHECÜ'N-NAKD ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Bekir Kuzudışli*

Hadis âlimlerinin bir hadisi veya râviyi değerlendirirken nasıl bir yol takip ettikleri ve hangi kriterleri esas aldıkları erken dönemlerden itibaren anlaşıl-maya çalışılan önemli konulardan biridir. Meseleyi izah etmenin farklı yolları bulunmasına rağmen işin içinde bizzat yer alan âlimlerin konuyla ilgili görü-nen ifadelerini çeşitli açılardan incelemek ufuk açıcı görünmektedir. Örneğin Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848) "Biz bir şeyi [hadisi] otuz vecihten yazmaz-sak anlamayız"¹, ya da İbrahim b. Saîd el-Cevherî'nin (ö. 247/861) "Bir hadis benim yanımda yüz vecihten yazılı olmaz ise ben onda yetimim demektir"² şeklindeki sözleri nasıl anlaşılabilir ve nasıl değerlendirilebilir? Söz gelimi bu ifadeler 3./9. asırda bir hadisin pek çok isnâdı olduğunu ifade ediyor olabilir. Aynı zamanda bu cümlelerden söz konusu âlimlerin hadisler konusunda gös-terdikleri ihtiyatı, bir hadisin sıhhatinden emin olmak için ona birçok isnâdla ulaşmayı gaye edindikleri düşünülebilir. Yahut da bu ifadeler her iki âlimin ilmî derecesini ortaya koyabilir. Yahya b. Maîn, İbrahim b. Saîd ve diğer âlim-lerin benzer sözlerinden söz konusu manaları çıkarmak doğrudur ve her birini destekleyen farklı deliller bulunabilir. Fakat muhaddislerin bir hadisi birçok tarik vasıtasıyla öğrenmelerinin çok daha farklı ve temel bir sebebi vardır. O da ilgili hadisteki illeti yani hataları ortaya koyabilmek ve bunun bir semeresi olarak da râviler hakkında cerh-ta'dîl açısından bilgi edinebilmektedir.

* İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Yahya b. Maîn, Tarih (Dûri), I, 120.

2 Zehebi, Siyer, XII, 150.

İlel konusuyla doğrudan bağlantılı olan bu sözlerin makes bulunduğu en erken metinlerden birisi Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *Kitabü't-Temyîz*'idir. Mustafa el-Azamî *Kitabü't-Temyîz*'i neşretmiş ve bu kitaba bir mukaddime olarak³ diğer birçok önemli konunun yanı sıra muhaddislerin bir illeti nasıl ortaya çıkardıklarını ve râviler hakkında nasıl karar verdiklerini gösteren *Menbecü'n-nakd*'i kaleme almıştır. Yazıldığı zamandan günümüze kadar geçen kırk küsur senede bu kitabın başta Türkiye'deki ilmî çevre olmak üzere birçok araştırmacıya önemli bir alan açtığı bir vakıdır. el-Azamî bu değerli kitabında sahâbenin adâleti, hadisçiler ile tarihçilerin tenkit metotları, hadisçilerin tenkit metodu ve müsteşrikler gibi birçok konuyu ele almasına rağmen bu tebliğde bir muhaddisin bir hadisin farklı tarihlerini karşılaştırarak çeşitli konular hakkında nasıl karar verdikleri hususuna dikkat çekelecektir. Bu aslında bir yerde Müslim'in *Kitabü't-Temyîz*'inin de konusunu oluşturur. Zira Müslim, *Kitabü't-Temyîz*'inin girişinde cerh ve ta'dili salih insanların gıybetini yapmak hatta bir insanın hadislerindeki hatalarını tespit ettiğini iddia etmenin ise bilmediği bir şeyde yalan söylemek ve ulaşamayacağı gaybî bir bilgiye sahip olduğunu ileri sürmek anlamına geldiği görüşünün cahillik olduğunu belirttikten sonra bu bilgileri kendisine aktaran kişiye, hata eden râvilerin hatasını, doğru olarak nakleden râvilerin ise isabet ettikleri yerleri geniş bir şekilde anlatacağını vadetmiş, böylece ilim talipleri için bu işin nasıl olduğunun ortaya çıkacağını belirtmiştir.⁴ Zaten kitabın adının "Temyîz" olması da bu vurguyu açıkça göstermektedir. Müslim'in bu kitabı incelendiğinde hadislerdeki hataların belirlenmesinde muâraza metodunun önemli bir yer tuttuğu görülür. Aşağıda açıklanacağı üzere farklı şekilleri olan bu metoda göre rivâyetlerin toplanması ve birbirine arz edilmesi sonucunda doğrular yanlışlardan, sika ve hâfız olanlar ise zayıflardan ayırt edilebilmektedir. Bu durumda rivâyetlerinde sürekli sika kimselere muhâlefet eden râviler zayıf sayılacaktır.⁵ Nitekim Müslim'in, başka bir vesileyle bir rivâyetin münker olduğunun, onun kendisinden razı olunan ve hâfız kişilerin hadislerine arz edilmek sûretiyle bilinebileceğini kaydetmesi de aynı manaya matuf

3 Azamî, *Menbecü'n-nakd*, s. 3.

4 Müslim, *Temyîz*, s. 169-170.

5 Müslim, *Temyîz*, s. 209.

görülmektedir.⁶ Bu rivâyetler, sika ve hâfız kişilerin rivâyetleriyle ya hiç ya da neredeyse yok denecek kadar az şekilde uyuşursa bu hadisler münker ve galat, onları nakleden kişiler de zayıf kabul edilecektir.

Müslim'in *Kitabü't-Temyîz*'i gibi oldukça önemli bir metni temel alan Mustafa el-Azamî kitabının önemli bir bölümünü bir râvinin zabt ve itkan sahibi olduğunun nasıl bilindiği sorusuna ayırır. O, bu soruyu genel olarak "muâraza" kavramı etrafında şekillendiğini ileri sürerek sahâbe, tâbiün ve sonrasındaki tabakalara dair bazı örnekler vermiştir. el-Azamî, sonrasında da muâraza çeşitlerini şu altı alt başlık altında incelemiştir:

1. Bazı sahâbîlerin rivâyetlerinin birbiriyle muârazası.
2. Bir muhaddisin rivâyetleriyle farklı zamanlarda muâraza etmek.
3. Bir şeyhin birçok öğrencisinin rivâyetleriyle muâraza etmek.
4. Ders esnasında bir muhaddisin ya da akranının rivâyetleriyle muâraza etmek.
5. Bir kitabı hafızıyla ya da kitabı kitapla muâraza etmek.
6. Bir rivâyeti Kur'ân âyetlerine arz etmek sûretiyle muâraza etmek.⁷

Azamî bu muâraza çeşitlerinin her birini farklı örnekler çerçevesinde açıklar. Kitap ilk neşredildiğinde yani 1395/1975 yılında isnâdın yapısı ve işlevi hakkında oldukça önemli bilgiler olan bu açıklamalar aradan geçen uzun zaman dilimi içerisinde ilim erbabı tarafından bilindiği için bunlara tekrar etmeye gerek bulunmamaktadır. Burada ele alınacak asıl nokta, el-Azamî'nin bulgularına ve zikrettiği örneklerden hareketle isnâda ve genel olarak hadis rivâyetinin yapısına dair hangi tesbitlerin yapılabileceği ve neler ilâve edilebileceği sorusu etrafında olacaktır.

6 Müslim, "Mukaddime", giriş.

7 el-Azamî, *Menbecü'n-nakd*, s. 67.

Cerh-Ta'dil Metotlarının Hadis Rivâyetinin Gelişimiyle İlgisi

el-Azamî'nin muâraza metotları dikkatle incelendiğinde ilk dikkat çeken nokta, cerh-ta'dil âlimlerin zamana göre nispeten farklı muâraza yöntemlerini kullanmasıdır. Örneğin sahâbilerin çeşitli sebeplerle bir hadisin doğruluğundan emin olmak istediklerinde belirgin şekilde ilgili hadisi Allah Resûlü'nden işiten başka sahâbilerin olup olmadığını sordukları görülmektedir. Hz. Ebû Bekir'in Muğire b. Şu'be'ye, Hz. Ömer'in ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bu yöndeki soruları malumdur.⁸ Buna karşın cerh-ta'dilin bir ilim olarak teşekkül ettiği tebeu't-tâbiîn döneminde ise muârazanın belirgin şekilde bir hadisi bir şahıstan birden fazla dinlemek şeklinde gerçekleştiği dikkat çeker. Özellikle cerh-ta'dili sistemli olarak uygulayan Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/776) bir hadisi hocasına birden çok defa sorduğu ve bu nedenle övüldüğü görülür. Şu'be'nin şu ifadeleri onun bu metoduna ışık tutacak niteliktedir: "Ben bir adamdan bir hadis naklettiysem ona birden çok kez gitmişimdir. Ondan on hadis naklettiysem on defadan fazla gitmişimdir. Elli hadis nakletti isem elliden fazla, yüz hadis naklettiysem de yüzden fazla gitmişimdir. Bunun bir istisnası Hayyan el-Bârikî idi. Ben ondan hadisler işittim. Ama daha sonra gittiğimde o vefat etmişti."⁹ O, başka vesilelerle de bir hadisi hocasından birçok kere işittiğini haber vermiş, söz gelimi Talha b. Musarrif'a bir hadisi yirmi defadan fazla sorduğunu zikretmiştir.¹⁰ Bu ifadeler Şu'be'nin bir hadisi şeyhinden birden çok kez nakletmesinin onunla uzun mülazemetinin tabii bir sonucu olmayıp söz konusu şahsın hadisleri iyi ezberleyip ezberlemediğini tespit etmek amacıyla yaptığını gösterir. Nitekim Şu'be'ye, Basra'daki Abdülkays kabilesinin yerleştirildiği bölgede niçin bulunduğu sorulunca "Esved b. Kays'ı görmek istiyorum. Ondan daha önce işittiğim hadisleri [tekrar dinlemek sûretiyle doğruluğundan] emin olacağım" dedikten sonra bunun sebebini de "Onun hafızasını araştırdım. Eğer rivâyetinde bir şeyi değiştirseydi onu terk ederdim"¹¹ şeklinde açıklaması bunu teyit etmek-

8 Toplu olarak bk. el-Azamî, *Menbecü'n-nakd*, s. 50 vd.

9 İbn Adî, *Kâmil*, I, 75.

10 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 164.

11 Hatib, *Kifâye*, s. 113.

tedir.¹² Hatta Şu'be'ye Ebû Avn'ın hadisleri sorulduğunda "Hayır, onu sana nakletemem, çünkü ben Ebû Avn'dan bu hadisleri sadece bir kere işittim" demesi¹³ ilgili muâraza yönteminin Şu'be'nin nazarındaki işlevselliğini gösterir. Şu'be'ninki kadar yaygın olmasa da bu metodu uygulayan başka âlimlerin varlığı dikkat çekmektedir.¹⁴

Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-849) ve dönemindeki diğer münekkit âlimlere gelindiğinde ise muâraza metodunun büyük oranda bir hadisin tariklerini toplamak ve onları karşılaştırmak şeklinde yapıldığı görülmektedir. Başta sorulan bir hadisin illetinin ortaya çıkarılması ya da râvileri hakkında bilgi edinmek gayesiyle onun otuz, yüz ve benzeri sayıdaki isnâdla yazıldığı şeklindeki ifadeler ve bu yapıyı destekleyen çarpıcı örnekler genel olarak bu döneme aittir. Bu noktada söz konusu muâraza çeşitlerinin ilgili dönemlerde belirgin şekilde bulunduğu veya diğer metotların yanında dikkat çekici şekilde görüldüğü belirtilmelidir. Yoksa söz gelimi Şu'be'nin bir hadisin doğruluğunu ya da râvinin zabtını tespit etmek için uyguladığı tek metot, ilgili şahsın hafızasını farklı zamanlarda kontrol etmek değildir.¹⁵

Yukarıdaki yapılar dikkate alındığında zamanlara göre hadislerdeki hataları ortaya çıkarma veya cerh-ta'dilde görülen bu farklılaşmanın hangi sebebe dayandığı sorusu önemli görünmektedir. Bilindiği üzere sahâbilerin bir hadis hakkındaki şahit istemeleri sistemli bir yapı olmayıp ilgili konu veya hadis rivâyetindeki titizliği göstermek gibi hususlardan neşet eden bir durumdur. Esasen hadisi rivâyet edenden şahit istemek daha çok üst pozisyonda ya da akran olan

12 İbn Adî, *Kâmil*, I, 76.

13 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 168.

14 Zaide b. Kudâme'nin üç defa işitmeden gerçek bir sema saymaması hakkında bk. İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 339-340. Anılan zaman diliminde bir hadisin birçok defa dinlendiğine dair bk. Ebû Süfyan Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsüha inde'l-muhaddisîn*, s. 156 vd. Bazı münekkitlerin bu yöntemi uygulama biçimleri ise râvilerin doğru nakledip etmediğini görmek amacıyla değil de daha çok uzun mülazemet sonucu oluşmuş tekrarlar olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin Yahya b. Saîd el-Ensârî, Sâlim b. Abdullah'a "Bunu babandan duydu mu?" sorusuna Sâlim, "Bir kere mi, evet, yüzden daha fazla duymuşumdur" cevabını verir (İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XX, 56). İmâm Mâlik'in öğrencisi Man b. İsa'nın "Ben bir hadisi Mâlik'ten otuz yakın veya daha fazla ondan dinlemişimdir" ifadeleri (Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 321) ile, Hüseyim'in öğrencisi İbrahim b. Abdullah el-Herevî'nin, "Ben Hüseyim'in her hadisini yirmi ila otuz arasında dinlemişimdir" sözü (Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VI, 118) buna örnek verilebilir.

15 Şu'be'nin bir râvinin hafızasını tespit yöntemleri için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 159-166.

birisinin yapabileceği bir uygulama olup sahâbe dönemindeki örnekler daha çok Hz. Ömer'in sorgulamalarıdır. Bunun sistemleştirilmesi yani bir muhaddisin hocasından şahit istemesi zor olduğundan dolayı, sonraki asırlarda bu uygulama, aynı anlama gelecek şekilde bir hadisin farklı tariklerini araştırma şeklinde tezâhür etmiştir denebilir.

2./8. asırda özellikle Şu'be b. el-Haccac'ın uygulamalarında görülen bir hadisi hocasına farklı zamanlarda sormak şeklindeki muâraza, isnâdın ve hadis rivâyetinin gelişimiyle ilgilidir. Zira isnâdların yaygınlaşması ve rivâyetlerin sistemli hale gelmesi hadislerin tedvîniyle ivme kazanan bir husus olduğu için bu yapının tam olarak yerleşmediği zaman diliminde cerh-ta'dîl âliminin bir hadisi muâraza edecek yeterli sayıda tarike ulaşması her zaman mümkün değildir. Bu durum doğal olarak hocasının hadisi doğru söyleyip söylemediğini ya da onun zabt durumunu tespit etmek isteyen bir münekkidin ilgili hadisi farklı zamanlarda kontrol etmesini gerektirmiştir. Örneğin yukarıda zikredildiği üzere Şu'be'nin hadislerini tekrar dinlemek için gittiği Esved b. Kays'ın tek başına hadis naklettiği on hocası bulunmaktadır. Bu durumda ilgili şahsın hafızasını ve naklettiği hadisin doğruluğunu tespit etmek için onu farklı zamanlarda kontrol etmek etkin bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı durum sika râvinin bir hadisteki teferrüdünde de yaşanır ve bu çeşit teferrüdlere tâbiün döneminde daha çok bulunduğu gözlemlenir. Böyle bir durumda söz konusu hadisi nakleden râviyi merkeze alan muâraza yöntemlerinin etkin olması doğal görünmektedir. Mesela sadece "Abdullah b. Dînâr → Abdullah b. Ömer → Hz. Peygamber" kanalıyla zikredilen velanın satışı ve hibe edilmesini yasaklayan hadis için Şu'be b. el-Haccâc, Abdullah b. Dînâr'ın yemin etmesini teklif etmiş, buna karşılık Süfyan b. Uyeyne (v. 198/814) ise "Hayır biz ondan yemin etmesini istemedik ama onun bu hadisi zikrettiğini defalarca işittik" demiştir.¹⁶

Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) dönemine gelindiği zaman ise tedvînden itibaren isnâdlar artan bir şekilde sistemli olarak nakledildiği ve hadis rivâyeti iyice yayıldığı için hatalı rivâyetler bir yana, bir şahsın gerçekte teferrüd etmesi neredeyse imkansız hale gelmiş ve

16 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 164.

bir râvinin hadislerine birçok yoldan ulaşma imkanı doğmuştur. Bu durum gerek bir râvinin yaptığı hataların ortaya çıkarılmasında gerekse ilgili râvinin sika-zayıf olduğunun belirlenmesinde en etkin yol olarak görülmüştür. Bu şekilde bir şahsın vefatından yıllar sonra dahî, belirli bir hocasından naklettiklerini, akranlarının aynı hocadan aktardıkları ile karşılaştırılması sûretiyle metindeki ya da râvideki kusurların ortaya çıkarılması mümkün olmuştur. Özellikle Ukaylî (v. 322/934), İbn Hibbân (v. 354/965) ve İbn Adî (v. 365/976) gibi "Duafâ" literatürünün baş yapıtlarını telif eden âlimler,¹⁷ rivâyetleri karşılaştırmak sûretiyle bir râvi hakkında zikredilen daha önceki âlimlerin hükümlerini değerlendirmişlerdir. Örneğin İbn Adî, bazen ilgili râvinin rivâyetlerini peş peşe zikrettikten sonra onun rivâyetlerinde zayıflığının açık olduğunu teyit etmiş¹⁸ bazen de hadislerin müstakim olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Bu şekildeki muâraza yöntemi, yetkin olan herkes tarafından tekrar tekrar uygulanmaya müsait olması nedeniyle de önemlidir. Bu anlamda rivâyetlerdeki kusurlar ve bunun çok olması neticesinde bir râvinin cerh-ta'dîl durumunun belirlenmesi dinamik bir yapı arz etmektedir. Ancak bunu başarmak için sistemin gayet iyi bilinmesi ve geniş bir tecrübeye sahip olunması gerektiği de açıktır.

Muâraza Sisteminin Adâleti Tespite Etkisi

Yukarıda zikredildiği üzere muâraza sistemine özel bir ilgi gösteren el-Azamî, onun bir râvinin zabt konusunda etkin olduğunu belirtmiş, belirli durumlar hariç adâletin belirlenmesinin ise ilgili râvilerin muasır âlimler tarafından tespit edileceğini ileri sürmüştür.²⁰ Bir râvideki adâlet kusurlarının daha sonraki dönemde de belirlenebileceğine dair el-Azamî'nin zihnindeki az sayıdaki hususun ise ilgili râvinin ulaşamayacağı bir hocasından hadis aldığını iddia etmesini ya da bir râvinin asıl nüshalarında eklemeler yapmasının tespit edilmesini kapsamaktadır.²¹ *Menhecü'n-nakd*'i Türkçeye kazandıran M. Enes Topgül ve M. İkbâl

17 Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 84-137.

18 İbn Adî, *Kâmil*, I, 244, II, 160, V, 72, 121, 287, 324, VI, 263, 307, 336.

19 İbn Adî, *Kâmil*, I, 212, 249, 259, 266, II, 104, 161, III, 223, 398 vd.

20 Azamî, *Menhecü'n-nakd*, s. 42.

21 Azamî, *Menhecü'n-nakd*, s. 45-46.

Aslan'ın da vurguladıkları gibi bir râvinin adâletinin nasıl tespit edildiği sorusu başlı başına önemli bir durumdur.²² Klasik cerh-ta'dîl âlimlerinin bir râvinin adâletini belirleme yollarına tekrar bakıldığında aslında muhaddislerin ulaşamadıkları veya daha önce yaşamış bir âlimin hadislerinden hareketle râvinin adâleti konusunda söz söyledikleri görülmektedir.

el-Azamî'nin kaydettiği gibi ulaşamadığı bir şeyhten hadis aldığını iddia etmesi gibi olaylar bir yana, bir râvinin adâletini bütünüyle zedeleyen kizbü'r-ravî yani hadis rivâyetinde yalan söylediği hususunun genel olarak çağdaşları tarafından tespit edildiği söylenebilir. Ancak ileride değinileceği üzere bunun da bazı farklı durumlarının olduğu belirtilmelidir. Bir râvinin fâsık olması da genel olarak ya çağdaşları ya da onlardan nakledilen bilgiler sayesinde tespit edilebilmesi normal görünmektedir. İttihâmü'r-râvî bi'l-kizb yani bir râvinin yalanla itham edilmesi meselesine gelince bir şahsın günlük hayatında yalan söylemesi yine çoğunlukla çağdaşları tarafından belirlenebilecek bir olay görünümündedir. Ancak İbn Hacer'in (ö. 852/1449) açıkladığı üzere ittihâmü'r-râvî bi'l-kizb'in başka bir tanımı daha vardır. O, râvinin yalanla itham edilmesini "[Zarûî olarak] bilinen [dîni] kaidelere muhâlif bir hadisin sadece ilgili râvi vasıtasıyla gelmesi" neticesinde olduğunu belirtir.²³ Buna bir râvinin, münekkit âlim nezdinde mevzu olduğu açık olan bir hadisin tek kişi tarafından nakledilmesi de eklenebilir. O halde, mevzu hadisleri ya da zayıf râvileri inceleyen ricâl kaynaklarında bir râvinin yalanla itham edilmesinin yolu, günlük hayatta yalan söylemesinden ziyade mevzu olduğu belli olan bir hadisi tek başına nakletmesi neticesinde bulunduğu anlaşılmalıdır. "Duafâ" literatürü veya mevzû hadisleri toplayan hadis kaynaklarına mürâcaat edildiğinde bir haber için "mevzu" veya "bâtıl" denildiği ve "Bunun 'âfeti' yani uydurmakla itham edilen falancadır" hükmünün verildiği görülmektedir.²⁴ İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556) ifade ettiği gibi bir âlim bir hadis için mevzu ya da bâtıl hükmünü verdikten sonra "âfeti falancıdır" dedikleri zaman bu ilgili hadisin o râvi tarafından uydurulduğuna işaret

22 Azamî, *Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 12. Muhammed Enes Topgül'ün konu hakkında kitap çalışması devam etmektedir. Muhtemelen bu çalışma, isnâdın ve rivâyetlerin râvi değerlendirmesindeki fonksiyonlarını daha sistemli bir şekilde ortaya koyacaktır.

23 İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 106.

24 İbn Hacer, *Lisân*, I, 199, 287, II, 126, IV, 36, V, 238.

eder.²⁵ Buna âlimlerin bir hadis için "bunun 'uhde'si yani sorumluluğu falan kişiye aittir" şeklinde nitelemeleri de eklenebilir. İbn Hacer'in İdrîs b. Yezîd el-Lahmî biyografisinde uydurma bir haber zikrettiğini, bu haberi onun uydurduğunu veya sorumluluğun (uhde) şeyhinde olduğunu belirtmesi bu duruma bir örnek olarak verilebilir.²⁶ Ayrıca "el-hamlü fihî alâ fülân" şeklindeki kullanımlar da aynı anlamdadır. Örneğin Zehebî (ö. 748/1348), Ca'fer b. Muhammed el-Horasânî'nin biyografisinde bir hadis nakledip onun "bâtıl" olduğunu söyledikten sonra Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) "Bu hadis[in uydurulmasındaki] sorumluluk Ca'fer'e aittir" sözünü nakletmiştir.²⁷ Bu örneklerde "Âfetühü fülân, el-hamlü fihî alâ fülân,²⁸ el-uhde..." gibi kavramların benzer mana taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Burada cerh-ta'dîl âliminin yaptığı şey, gerek zarûî olarak bilinen dîni kaidelere ters olan gerekse konusu itibarıyla hemen bütün hadis âlimleri tarafından Allah Restülü'nden böyle bir hadisin gelmediği bilinen bir rivâyetin isnâdını araştırmak ve bu rivâyetin kim tarafından uydurulduğunu tespit etmeye çalışmaktır. Burada cerh-ta'dîl âlimi, söz gelimi meçhul bir râvi böyle bir hadisi tek başına nakletmiş diğer râviler sika sayılıyor ya da sikaların nakli ile uyumlu başka rivâyetleri bulunuyorsa, söz konusu mevzu hadisin meçhul kişi tarafından uydurulduğu kanaatini serdetmektedir. Örneğin Zehebî'nin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya hakkındaki sözleri bu durumun açık bir örneğini teşkil eder. Zehebî'nin onun hakkındaki sözleri şu şekildedir: "Onu tanımıyorum. Fakat Şeyhülislâm el-Herevî'den mevzu bir haber nakletti. Onun dışındaki bütün râviler sikadır. Dolayısıyla o bu hadisi [uydurmakla] itham edilmiştir."²⁹ Böylece ilgili şahsın naklettiği metinden hareketle isnâd incelemesi yapılmış ve bu işi yapmaya en muhtemel kişinin o olduğu belirlenmiş olmaktadır. Neticede bu konuda ilgili hadisi uydurmakla itham edilen râvinin çağdaşından bir bilginin gelmiş olması zarûî değildir. Yine Zehebî, Hüseyin b. Süleyman en-Nahvî'nin biyografisinde

25 İbn Arrâk "Bir hadis için münker denilir, 'âfeti falancı' hükmü verilirse hadisin nakerâtinden onun sorumlu olduğu anlaşılır" demiş, herhangi bir hüküm [uydurma ve münkerlik] belirtilmeden âfeti falancı denirse buradan ne kastedildiğinin tartışmalı olduğunu kaydetmiştir (*Tenzihü'ş-Şeria*, I, 36).

26 İbn Hacer, *Lisân*, I, 334.

27 Zehebî, *Mizân*, I, 415.

28 Konu hakkında bk. Muhammed Halef Selâme, *Lisânü'l-muhaddisin*, II, 191 (dp. 6)

29 Zehebî, *Mizân*, I, 129.

"Ahmed b. Hanbel'den hadis nakletti, ondan da İbnü'n-Nâsîh rivâyette bulundu. Hüseyin üç mevzu hadis nakletti. Hadislerin âfeti [uydurumaktan sorumlu kişisi] odur -Allah onu gözetmesin-. Ben bu râvi hakkında herhangi bir söz söyleyeni [cerh-ta'dîl ifadesi] görmedim" diyerek ilgili râviden asırlar sonra râvinin adâleti hakkında karar verebilmektedir.³⁰

Öte yandan ricâl kaynaklarında metinden hareketle râvinin yalanla itham edilmesi sürecinin dinamik bir şekilde devam ettiği görülür. Nitekim bir âlimin itham ettiği bir râvi hakkında başka bir âlim onun sika olduğu söylemiş ya da aynı hadis farklı bir râvi tarafından zikrediliyorsa söz konusu şahsın, hadisin sorumluluğundan kurtulduğu belirtilmiştir.³¹ Dolayısıyla bir âlim yukarıda zikredilen metot çerçevesinde bir şahsı mevzu bir hadisi uydurmakla itham ederken, başka bir âlim aslında hadisin uydurulmasından onun sorumlu tutulamayacağını, gerekçesini açıklayarak ileri sürmektedir. Mesela İbn Hacer, Ca'fer b. Muhammed ez-Za'ferânî biyografisinde Zehebi'nin "Ondan İsmail es-Saffâr mevzu bir haber nakletti. Onun hakkında sadûk da denilmiştir" ifadelerini naklettikten sonra "Bu şahıs büyük hâfız ve sika râvilerden biridir. Belki de bunu uyduran [âfeti] daha yukarıdaki bir râvidir" diye görüşünü kaydetmiştir.³² Hatta Zehebî, Ahmed b. Saîd el-Hımsî biyografisinde "O, Ubeydullah b. Kâsım'dan naklen mevzu bir haber zikretti. Onun afeti, Ahmed veya şeyhi Ubeydullah'tır"³³ cümleleriyle yetince İbn Hacer buna itiraz edip "Bu aşırı bir ihtisardır. Keşke mevzu dediği haberin başını nakletseydi" demektedir.³⁴ İbn Hacer'in buradaki uyarısının, Zehebi'nin ilgili şahsı itham ettiği rivâyeti söylemesi ve âlimlerin de bunu görüp gerekirse tekrar inceleme imkanı bulması nedeniyle olduğu anlaşılmaktadır.

Bu uygulamaların tamamı, ilgili râviden çok daha sonra yaşayan âlimler tarafından metne bakılarak yapılan bir ameliyedir. Hareket noktaları ise metnin anlamı ya da mahfûzâtlarından hareketle böyle bir hadisin Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından söylenmediği bilgisidir.

30 Zehebi, *Muğni*, I, 171.

31 İbn Hacer, *Lisân*, II, 23, 114, 126, V, 333, İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerîa*, II, 64.

32 İbn Hacer, *Lisân*, II, 126.

33 Zehebi, *Mizân*, I, 177.

34 İbn Hacer, *Lisân*, I, 177. Sonrasında İbn Hacer, râvi hakkında gerekli bilgileri zikreder ve onun üç hadisini naklederek Zehebi'nin kastının hangisi olduğunu zikreder.

Bu noktada, hadislerinden hareketle bir râvinin adâletini tespit etmenin mütekaddimün dönem âlimlerinin de bir metodu olduğu söylenmelidir. Örneğin İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Muhammed b. Abdülkerim el-Mervezî'nin naklettiği bazı hadislerin babası Ebû Hâtim'e (ö. 277/890), Ebû Zür'a'ya (ö. 264/878) ve kendisine gönderildiğini zikrettikten sonra şunları ekler: "Babam bu hadisler arasında yalan bir rivâyete rastladı ve 'Bu adam kezzâbdır, bu hadis de yalandır' dedi".³⁵ Yine İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Abdullah el-Mukri'nin bazı hadislerini babasına arz edince Ebû Hâtim, "Bu hadisler onun doğruluğuna delalet etmiyor" cevabını vermiştir.³⁶ Ebû Hâtim'in Ahmed b. İbrahim el-Halebî hakkındaki ifadeleri ise onun tanımadığı bir râvinin adâletini, rivâyetleri üzerinden değerlendirmesi bakımından önem arz etmektedir. Zira bu olayda İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. İbrahim el-Halebî'nin hadislerini babasına arz edince Ebû Hâtim "Onu tanımıyorum, hadisleri ise bâtıldır, mevzûdur. Hiç birinin aslı yoktur. Bu hadisleri onun yalancı olduğuna delalet ediyor" demiştir.³⁷

Netice olarak bu örneklerde Ebû Hâtim, yetişmediği, hatta tanımadığını belirttiği bir râvinin hadislerine bakarak onun yalan söylediğine karar vermektedir. Bu örneklerin bir kısmında net bir şekilde kullanılan "kezzâb" ifadeleri bunun ittihâmü-râvî bi'l-kizb'den daha çok doğrudan kizbü'r-râvî'ye girdiğine işaret etmektedir. Bu şekilde cerh-ta'dîl âlimi artık ithamdan ziyade, kesin olarak ilgili râvinin hadis uydurduğuna kanaat getirdiği anlaşılmaktadır. Bu muhtemelen ilgili şahsın birçok rivâyette mevzu hadisleri nakletmekte teferrüd etmesinden ya da tek rivâyetten hareketle böyle bir hüküm veriliyorsa cerh-ta'dîl âliminin zihninde çok net bir şekilde söz konusu şahsın sorumlu olmasından kaynaklanmış görünmektedir. Ancak bu konunun, bütün örnekleri çerçevesinde detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Benzer şekilde bir râvinin rivâyetlerine bakılarak bid'ate mensup olduğunu gösteren örnekler de bulunmaktadır. Mesela Hammad b. Yahya b. Muhtar hakkında İbn Adî, onu tanımadığını belirttikten sonra Hz. Ali ve Ehl-i beyt'i öven biri münker, diğeri mevzû iki hadis zikredip "Bu iki hadis onun Kûfe'nin Şiîlerinden olduğuna delalet ediyor" demiştir.³⁸

35 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 16.

36 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 62.

37 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 40.

38 İbn Adî, *Kâmil*, II, 251; İbn Hacer, *Lisân*, II, 354.

Netice itibariyle muhaddislerin kullandıkları isnâd sisteminin önemini anlatmanın en güzel yollarından birisi onun fonksiyonunu ve nasıl işlediğini kavramak olduğundan el-Azamî'nin *Menbecü'n-nakd*'i bu yolda atılmış erken örneklerden biridir. Doğal olarak bu mantığın izleri klasik ricâl ve ilel eserlerinde görülmektedir ve yeri geldikçe bu hususa dikkat çeken farklı âlimler de bulunmaktadır. Ancak el-Azamî'nin bundan kırk küsur yıl önce konuya dair bir eser yazarak okuyucuyu bu tür sorulara sevk etmesi başlı başına önemli bir husustur. Günümüz araştırmacılarının ise yukarıda iki veçhesi zikredildiği üzere bunları geliştirmenin yollarını araması, varsa eksikliklerine dikkat çekmesi gerekmektedir. Böylece bir hadisteki hataları ortaya koyma süreci, isnâdın ve metnin farklı fonksiyonları ortaya çıkmış olacak ve bu fonksiyonların tarihi süreci görülebilecektir.

MUSTAFA EL-AZAMİ'NİN HADİS İLMİNE KATKILARI BAĞLAMINDA; "STUDIES IN HADITH METHODOLOGY AND LITERATURE"¹ KİTABI'NIN TANITIMI VE TAHLİLİ

Prof. Dr. Serdar Demirel*

Mustafa el-Azamî², Müslüman âlimlerin oryantalist çalışmalarla yüzleşmesi ve bu çalışmaların ilmî değerlendirmeye ve tenkide tabi tutulması sadinde bir sıçrama yapmış çağdaş bir âlimdir. el-Azamî, ilk dönem eğitimini klasik ilmî geleneğe göre tamamlamış bir hadisçidir. Önce Hint alt kıtasında

* İbn Haldun Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Öğretim Üyesi. E-mail: serdar.demirel@ihu.edu.tr ve serdard22@gmail.com

1 al-Azami. M. Mustafa, *Studies in Hadith Methodology and Literature*. (Kuala Lumpur: Islamic Book Trust)

2 Muhammed Mustafa el-Azami

Muhammed Mustafa el-Azami Hindistan'ın Uttar Pradeş bölgesindeki Mau şehrinde 1930'lu yıllarda dünyaya geldi. İlk dönem eğitimini Hindistan'da tamamladı. 1952 yılında ülkenin meşhur İslâmî ilim merkezi Dâru'l Ulûm Diyobend'i bitirdi. 1955 yılında Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisans yaptı. 1966 yılında Cambridge Üniversitesi'nde doktorasını bitirdi. Hayatını hadis ilimlerine adanmış el-Azami, İngiltere ve S. Arabistan ülkelerinde farklı üniversitelerde hocalık, Kral Suud Üniversitesi'nde (Riyad) İslâmî İlimler Bölüm Başkanlığı yaptı. Mekke'de bulunan Ümmü'l Kura Üniversitesi'nde ilmî hizmetlerine devam etti. Suûdi Arabistan vatandaşlığı da bulunan el-Azami, 2017 yılı 20 Aralık günü vefat etti. Geriye İngilizce ve Arapça yayımlanmış önemli eserler bıraktı. Bunların başında gelen eserleri şunlardır:

Studies in Early Hadith Literature (Doktora tezi),

On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence,

Hadith Methodology and Literature,

Dirâsar fi al-Hadis en-Nebevî,

Kurtabu'l Nebî,

Manhaj an-Nakd 'ind al-Muhaddisîn,

al-Muhaddisun min al-Yamama.

al-İlel İbn el-Medîni,

Kitab et-Temyiz İmâm Muslim,

Mağâzi Rasûlullah Urvah b. Zubayr,

Muwatta İmâm Mâlik,

Sahih İbn Huzeyma,

Sünan İbn Majah.

The History of the Qur'anic Text from Revelation to Compilation: A Comparative Study with the Old and New Testaments.